

Köse, O. ve E. Öncü, "I. Dünya Savaşı Sırasında Kafkasya, Kırım ve Kazan'daki Türkçülük Hareketlerine Dair Genel Bir Giriş", *KTÜEFAD*, 2 (2022), 52-69.

Makale Bilgisi - *Article Info*

Başvuru - *Received*: 28.05.2022; Kabul - *Accepted*: 28.06.2022

Araştırma Makalesi - *Research Article*

I. Dünya Savaşı Sırasında Kafkasya, Kırım ve Kazan'daki Türkçülük Hareketlerine Dair Genel Bir Giriş

Pan-Turkism and Turkish Nationalism in Caucasia, Crimea and Kazan during World War I: An Introduction

Onur KÖSE* ve Edip ÖNCÜ**

Öz

Patrimonyal bir yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkler, devletin kuruluşunda ve ilerlemesinde başat bir rol oynamalarına rağmen uzun yıllar boyunca resmi söylemde rolleri nispetinde değer görmemişler ve tanınmamışlardır. İhtişamlı zamanlarında Avrupa karşısında kendisini mükemmel olarak tanımlayan Osmanlı İmparatorluğu, değişen ve ilerleyen dünya düzenine ayak uyduramamış ve fikri, askeri ve ekonomik bunalım yaşamış, devletin giderek zayıflamasına ve çöküşüne neden olmuştur. Türkler bu çöküş esnasında yaşanan, küresel sonuçlara neden olan Fransız Devrimi'nin dünyaya enjekte ettiği milliyetçilik olgusundan göreceli olarak geç etkilenen milletlerden biri olmuştur. Bu çalışmada, Fransız Devrimi etkisinde gelişen Türkçülük fikri, öncelikle ulusal kimlik bilincinin edinilme süreci ve ideolojik gelişim evreleri çerçevesinde incelenmiştir. Türkçülüğün tarihsel çerçevesi çizildikten sonra bu ideolojinin I. Dünya Savaşı sırasında imparatorluk sınırları dışında kalan Kafkasya, Kırım ve Kazan gibi coğrafyalarda askeri ve siyasi açıdan etkilerinin derecesinin saptanmaya çalışıldığı bu incelemede alan çalışmasından daha çok dönem çalışması yapılmıştır. Bu yüzden, bu çalışma Rusya coğrafyasındaki Türkçülük hareketlerinin evrimine dair derinlemesine yapılacak çalışmalara bir giriş niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Türkçülük, Milliyetçilik, Kırım, Kafkasya.

Abstract

Despite being the dominant element in the founding and development stages of the Ottoman state, the Turkish people were long overlooked and neglected in the official discourse of the patrimonial Ottoman body politic. Once deemed "magnificent" in its heyday vis-a-vis Europe, after its classical age found it difficult to adapt to the changing milieu of the modern times. In all aspects, namely in areas of military, economy and intellectual atmosphere the once mighty Ottoman Empire began to seep into deep crises that led to the weakened Empire to its eventual demise. In its weakened state the Turkish subjects of the Ottoman Empire were relatively awakened late while the other ethnic and religious elements in the Empire were forming "national consciousness" aroused by the ideals of the French Revolution in Europe. In the second half of the 19th century the Ottoman intellectuals joined the fashion. This study surveyed the birth and ideological evolution of Turkish nationalism or Pan-Turkism historically in a broad perspective. In this framework, this thorough narrative was combined with the story of the Pan-Turkism movements in Caucasia, Crimea and Kazan (Volga region) in examination of to what extent the Turkic peoples of these regions were influenced ideologically by their Ottoman counterparts. The degree of influence was demonstrated by the military and political success of the Turkic peoples in these regions during WWI. As a historical survey of the Pan-Turkism movements in the Russian Empire during the Great War this study aims to serve as an introduction for future in-depth studies that can explore and analyse the evolution of the Pan-Turkism movements in the Russian Empire.

Keywords: The Ottoman Empire, Pan-Turkism, Nationalism, Crimea, Caucasia.

* Yüksek Lisans, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, onurkose1071@gmail.com

** Öğretim Görevlisi Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ediponcu@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2958-2310.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, tarih çalışmalarının ana ilkelerinden olan süreklilik ve değişim kavramları açısından bulunmaz bir nimettir. Keza, 13. yüzyıl sonlarındaki bir aşiret yapısından cihanşümül bir imparatorluğa dönüşen büyük bir askeri-bürokratik bir sosyo-politik yapı olarak *Devlet-i Aliyye-i Osmani* 20. yüzyıl başlarında Avusturya-Macaristan ve Rusya İmparatorlukları gibi modern çağda ortadan kalkan üç büyük kozmopolit Avrupa imparatorluğundan biri olmuştur. Ortaçağ'dan 20. yüzyıla kadar uzanan uzun tarihi boyunca birçok değişim ve dönüşüm geçiren bu siyasi ve kültürel yapıda değişmeyen tek şey Osmanlı hanedanı ve onun patrimonyal anlayışıydı.¹

Dini aidiyetin, toprak mülkiyetinin ve siyasi parçalanmışlığın karakterize ettiği 13. yüzyıl Ortaçağ Anadolu'sundaki Türkmen beyliklerinden biri olarak askeri ve siyasi sahneye çıkan Osmanogulları Beyliği, kazandığı askeri başarılar ve diplomatik becerisiyle kısa zamanda kozmopolit bir coğrafyada güçlü bir devlet haline geldi.² Bu dönüşümde hakim unsur Türkler'in yanı sıra özellikle ekonomide ve bürokraside yeni yapıya eklenen Sünni Müslüman ve gayrimüslim unsurlar "Kızıl Elma" olan İstanbul'un fethiyle ve imparatorluğun tesisiyle beraber devletin ideolojisinin şekillenmesinde etnik Türk unsurunun geri plana atılmasında pay sahibi olmuşlardır. Öyle ki İstanbul fatihi II. Mehmet'in iktidarını konsolide etmesinde, II. Bayezid'in kardeşi Cem Sultan'a karşı olan mücadelesinde ve I. Selim'in Şah İsmail ile olan amansız çekişmesinde sürekli olarak "Osmanlı" hanedanı ve Türkmen unsurlar arasındaki diyalektik çatışma İmparatorluğun kaderini belirlemiştir. Siyasi ve bürokratik yapıda Türkmen unsurun bastırılması ve "kul sistemi"nin hâkim olmasına ek olarak bir "İstanbul İmparatorluğu'na" dönüşen yapıda hanedanın Türk ve Türkmen kökenleri ancak 19. yüzyılda tekrar hatırlanacaktır.

Her ne kadar Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı tebaası ve coğrafyası Türk ve Türki sıfatlarıyla nitelendirilse de³ Osmanlı tarih yazıcılığında (ki nispeten geç başlamıştır ve bunun da etkisi vardır) hanedanın Türk niteliğinden daha çok Müslüman kökeni meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır. "Türk" ibaresini sadece yabancıların kullandığı klasik dönemde eğitilmiş Türkler kendilerine Türk demekten çekinirlerdi. Bu yaklaşımın sonucu olarak Türk nitelemesi imparatorluk söyleminde ve resmi ideolojide genellikle Anadolu'daki köylüleri ve göçebe Türkmenleri betimlemek için kullanılmış ve sıklıkla olumsuz bir çağrışım uyandırmıştır. Zaten hanedanı nitelendirmek için resmi ideolojide pekiştirilen "Osmanlı" terimi (*per se*) içinde Türklük ibaresi barındırmamaktaydı ve hanedanın üyelerinin eşleri olarak seçtiği gayrimüslim zevcelerin bolluğu etnik olarak da Türk kökenlerin unutulmasında etkili olmuştu. Saraydan aşağıya bürokrasinin tüm kademelerine yayılan bu imparatorluk ve kul kültüründe Osmanlıca denen bir dil oluşturulmuştu. Bu dil telaffuzda Türkçe gramere uymasına rağmen (başlarda Grekçe ve Latince ile birlikte) zamanla çok yoğun ölçüde Arapça ve Farsça sözcüklerle bezenmiş ve Anadolu ve Balkanlar'daki Türk köylülerin anlayamayacağı bir hale gelmişti.⁴

Tarihi bir zorunluluk olarak Türklük meselesi Osmanlı yöneticilerinin ve aydınlarının önüne Avrupa sayesinde ve Avrupalı seyyah ve ilim adamlarının merakı sayesinde çıktı. Resmî ideolojide, yazışmalarda, edebiyatta ve yüksek kültürde yüzyıllardır unutulmuş olan Türk dili ve kültürü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı aydınlanmacı entelektüeller tarafından keşfedilmesi 18. yüzyılı buldu. Avrupalıların kendi kökenlerini keşfetme yolunda kendileriyle ilgili olabilecek dil ve kültürleri araştırmaları bu dönemde Avrupa'nın ileride olmasının sebeplerini bulmaya çalışan Osmanlı devlet ve ilim adamlarının karşısına çıkmaya başladı.

¹ Başlarda aşiret liderliğinde sembolleşen bu patrimonyal anlayış zamanla Ortadoğu coğrafyasında diğer tarihi örneklerinin de bulunduğu "kul sistemi"ne evrilmiştir. Osmanlı Devleti'nde kul sisteminin genel özellikleri için bkz. İnalçık 2013, 97-112.

² Osmanlı Beyliği'nin kuruluş dönemindeki Anadolu ve Balkanlardaki iktidar mücadelesinde etnik, kabilevi, dilsel, dini ve siyasi aidiyetlerin nasıl karışmış ve yeniden düzenlenmiş olduğuna dair eleştirel ve çığır açan bir eser olarak bkz. Kafadar 2021.

³ Anadolu'ya *Turchia* (Türkiye) adı 13. yüzyılda İtalyanlar tarafından verilmişti ve onlar da bu terimi Araplar'dan almışlardı. 16. Yüzyılda Avrupalılar için "Doğulu" demek "Türk" demektir ve bu nitelendirmeye Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Museviler bile dahil edilmekteydi. Stone 2011, 141; Öncü 2021, 12.

⁴ Türk ve Türkmen köylüler kendi dillerini nesilden nesile aktarırken sarayda ve bürokratik çevrelerde halkın okuma yazma yeteneğinden yoksun olmaları "etrak-ı bi idrak" şeklinde alay konusu yapılmaktaydı. Anadolu köylüleri çoğu zaman "kaba saba insanlar" olarak nitelendirilmekteydi. Stone 2011, 141.

Türkçülük meselesinin kökenleri Türklük Bilimi veya *Türkiyat* olarak tanımlanan *Türkoloji* çalışmalarının dünyada ilk defa Avrupalı ilim adamları tarafından yapılmasına kadar gitmektedir. Avrupa'da Türklerin geçmişi, kültürleri ve dilleri üzerine bilimsel açıdan ilk çalışmalar yapan devletler İngiltere ve Fransa olmuştur.⁵ Türkoloji çalışmaları çeşitli sebeplerden dolayı Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkler'in yaşadığı diğer yörelerde çok geç bir tarihte başlamıştır. Milli kimlik ile doğrudan bağlantılı olan Türklük düşüncesi, Türkoloji çalışmaları sayesinde daha iyi anlaşılır kılınabilir. Finler ve Macarlar tarafından da yapılan bu çalışmaların temel amacını idrak edebilmek için antropoloji ve etnografya gibi disiplinlerden de yararlanmak gerekir.⁶

Cumhuriyet ve Antropoloji adlı eserinde Zafer Toprak "kavmiyyat" olarak bilinen etnografya ve "ilmü'l-beşer" olarak bilinen antropolojinin 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle çeviri eserler sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'na girmeye başladığını zikretmektedir. Bu dönemde Münif Paşa, Beşir Fuad, Şemseddin Sami, Abdullah Cevdet ve Ebüzziya Tevfik'in çevirdiği ve yazdığı eserler çığır açıcı olmuş ve Türkçülük meselesini genel antropoloji çevresine oturtmakta etkili olmuştur.⁷ Türkoloji çalışmalarının Türkiye'deki öncü ismi Mehmet Fuat Köprülü olmuştur. Köprülü, Türkoloji ibaresi yerine Türkiyat kelimesini kullanmıştır. Köprülü'nün yanı sıra Ahmed Midhat, Ömer Seyfeddin, Şemseddin Sami, Necib Asım, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Fuad Köseraif, Bursalı Mehmed Tahir, Veled Çelebi, Necib Türkçü, Rıza Tevfik, Fuad Köprülü, Hüseyinzade Ali gibi isimler de Avrupa'da yapılan çalışmaların Türkiye'de yayınlanması için büyük gayretlerde bulunmuşlardır.⁸ Türkçülük hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat dönemi sonrası kısmi de olsa gelişim gösteren, özellikle 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'in ardından oluşan hürriyetçi dalgalanmaların Türklere olan yansımalarının sonucudur. Osmanlılık ve İslamcılık akımlarından beklenen sonucun alınmaması da Türkçülük akımının güçlenmesine olanak sağlamıştır. Balkan savaşları ile birlikte ülke içerisinde oluşan homojen yapı ile beraber bu fikir akımı benimsenme sürecini tamamlamış, I. Dünya Savaşı'nın başladığı sıralarda Kafkasya, Kırım ve Kazan'da da etkisini göstermiştir.

Bu çalışmada Türkçülük hareketinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki başlangıç aşamalarından yola çıkılarak Rusya İmparatorluğu'nda Türkistan hariç Türki unsurların yoğun olarak yaşadığı Kafkasya, Kırım ve Kazan'daki Türkçülük hareketleriyle ilişkilendirilmektedir. Tanzimat Fermanı'ndan I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemin ana hatlarıyla özetlendiği ilk bölümde yaşanan siyasi olayların fikri atmosfere etkisi çerçevesinde önemli kişi, dernek ve yayınlardan bahsedilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan gelişmelerin savaş sırasında bu coğrafyalardaki etkisine değinilmiştir. Her ne kadar Yusuf Akçura ve İsmail Gaspıralı'dan bahsedilse de bu çalışma kapsamı ve derinliği hasebiyle bir giriş denemesi olduğundan bu coğrafyalardaki Türkçülük ve/veya Pan-Türkizm hareketlerinin kökenleri ve gelişimine dair bir inceleme olmayı hedeflememektedir. Zira, bu çalışmanın amacı Türkçülüğün I. Dünya Savaşı'nın seyrinde bu coğrafyalarda ne gibi siyasi etkileri olduğunu göstermektir. Bu başlangıç çalışmasının gösterdiği olgu, Türkçülük hareketlerinin, kısmen etkili olsa da, savaş sırasında ve sonrasında köklü siyasi değişimlere yol açmadığıdır.

1. Türkçülük Hareketinin Osmanlı İmparatorluğu'nda Ortaya Çıkışı

Osmanlı İmparatorluğu, bünyesinde birçok etnik ve dini unsuru barındıran kozmopolit bir sosyo-politik yapıya sahipti. Fransız Devrimi milliyetçilik ve liberalizm fikirlerinin Avrupa'da yayılmasına neden olduğundan Osmanlı İmparatorluğu da diğer Avrupa devletleri gibi bu durumdan etkilenmiştir.⁹ Milliyetçilik fikrinin hızlı bir şekilde yayılmasının ardından imparatorluk bünyesindeki birçok etnik ve dini unsur Osmanlı Devleti'nden ayrılmak için bir takım isyan faaliyetleri içerisine girmişler; Batılı güçlerden aldıkları destekler sonucunda imparatorluktan birer birer ayrılmaya başlamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu, dağılmaya başlayan bu milletleri bir arada tutabilmek ve merkezileşip modernleşmek

⁵ Dünya'da ilk Türkoloji kürsüsü 1795 yılında Paris'te Ecole des Langues Orientales Vivantes'da kurulmuştur. Macaristan'da kurulan kürsünün temel farkı bağımsız olmasıydı. Buran 2015, 323.

⁶ "Türk diye anılan bütün kavimlerin mâzi ve hâdeki âsâr, e'âl ve muhitini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak, yani Türklerin âsâr-ı atıkasını, tarihini, lisânlarını, avâm ve havâs edebiyatını, etnografya ve etnolojiasını, ahvâl-i içtimâiyesi ve medeniyet-i hâzıralarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp tarıştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tetkik etmektir." Buran 2015, 9.

⁷ Toprak 2021, 49-56

⁸ Öner 2015, 88.

⁹ Sarıay 2002, 1471.

için 19. yüzyılın başlarından itibaren sistemli bir şekilde, yenilik hareketlerine girişmiştir.¹⁰ Bu doğrultuda 1839'da *Gülhâne Hatt-ı Hümayunu (Tanzimat Fermanı)* ilan edilerek imparatorluk içerisinde yer alan milletlere¹¹ can, mal, namus, vergi, hukuk önünde dini eşitlik gibi vaatlerde bulunularak ayrışmanın önüne geçilmeye çalışılmıştır.¹² Tanzimat Fermanı'nın ilan edilışinden sonra Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde Türkçülük hareketlerinin nüveleri görölmeye başlamıştır. Gerçek ismi Konstanty Polklozic-Borzecki olup, 1848 yılında Avrupa'da yaşanan ihtilaller¹³ sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'na sığınıp Müslüman olan Mustafa Celaleddin Paşa (1826-1876), Türkler hakkında çalışmalar yapmıştır. Mustafa Celaleddin Paşa yaptığı çalışmalar sonucunda *Eski ve Yeni Türkler* adında bir eser hazırlamış; eserinde Türklerin aslında Avrupalı sayıldığını ve Turan-Aryan ırkından geldiğini, Türkçe ile Latince ve diğer diller arasında bağlantılar bulunduğunu ileri sürmüştü.¹⁴ Bununla birlikte M. Celaleddin Paşa, Batı medeniyetinin oluşmasında, Ariler'in olduğu kadar Türkler'in de etkisinin olduğundan söz etmekteydi.¹⁵

M. Celaleddin Paşa'nın birinci amacı Türkler'in dünyada tarihsel süreç içerisindeki rollerini ve önemlerini tespit ederek Türk milli bilincini kuvvetlendirmek ve Türkler'e ululuklarını anımsatarak özgüvenlerini tekrardan kazandırıp kendilerini küçük görmemelerini sağlamaktır.¹⁶ Bir diğer amacı da Balkan coğrafyasında milliyetçi hislerle Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanan halklara Türklerle aynı soydan geldiklerini idrak ettirip bu isyanların önüne geçmektir. M. Celaleddin Paşa bunun yanı sıra ilgi çekici bir takım kültürel reformların yapılmasını istemiştir. Türk lisanının yabancı sözcüklerden arındırılması ve Arap alfabesinin Türk diline uymadığını gerekçe göstererek Latin alfabesine geçilmesini önermiştir.¹⁷ M. Celaleddin Paşa'nın hazırlamış olduğu eserin önemi, Türkler arasında ilk defa Avrupa kaynaklarını kullanarak yapılan ilk çalışma olmasından ileri gelmektedir. M. Celaleddin Paşa'nın görüşleri Namık Kemal (1840-1888), Şemseddin Sami (1850-1904), Yusuf Akçura (1876-1935), Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944), Ahmet Vefik Paşa (1823-1891) gibi dönemin birçok Osmanlı düşünürünü de etkilemiştir.

Tanzimat Fermanı'nın etkilerinin görölmeye başlandığı Sultan Abdülmecid devrinde 1856'da Islahat Fermanı ilan edilmişti. Tanzimat Fermanı'nın tamamlayıcısı olan bu ferman ile birlikte Müslümanların devlet içerisindeki imtiyazlı durumu kâğıt üzerinde arka plana alınarak din farkının ortadan kaldırılması ve Osmanlı vatandaşlığı oluşturulmak istenmiştir.¹⁸ Bu durum Osmanlı tebaası olan Müslümanlar arasında büyük bir hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Tanzimat Fermanı ile devletin yaşamakta olduğu politik ve ekonomik çöküşlerin, ülkenin menfaatleri yerine kendi çıkarlarını gözetken zümrelerinin de önüne geçilmek istenildi.¹⁹ Tanzimat Fermanı'nın mimarı olan Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) bu hümayun ile devlet içerisinde ırk gözetmeksizin bir eşitlik amaçlamakla birlikte devletin resmi dilinin Türkçe olması gerektiğini belirtmekteydi.²⁰

Islahat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra Türkçülük faaliyetleri *Yeni Osmanlılar* tarafından devam ettirilmiştir. Yeni Osmanlıların başlatmış olduğu akım Tanzimat Fermanı'nın getirmiş olduğu dalganın bir ürünüdür. Yeni Osmanlılar Hareketi 1865 yılında Tanzimat uygulamalarının beğenilmemesi nedeniyle Müslüman Osmanlı aydınlarının başlattığı muhalefet hareketidir. Ebüzziya Mehmet Tefvik (1849-1913), Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kuruluşunun 1865 yılında İstanbul'da Belgrad ormanında

¹⁰ Cöhçe 2000, 331.

¹¹ İmparatorluk içinde dini aidiyetlere dayalı olarak kurulu olan düzene "Millet sistemi" ve dini cemaatlere de "millet" adı verilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde resmi olarak kabul gören dört millet vardı. Bunlar: Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi milletleriydi. Kurtaran 2011, 61.

¹² Zürcher 1995, 79.

¹³ "1848 ihtilalleri, 1848 yılında Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde ortaya çıkan ayaklanmalar ve hürriyetçi hareketlerdir. Fransız ihtilalinin getirdiği eşitlik, hürriyetçilik, demokrasi fikirleriyle, yeni teşekkül etmeye başlamış işçi-emekçi huzursuzluklarından kaynaklanan ve aristokratik yönetimlere karşı başkaldırı niteliğinde olan hareketlerdir." Akçura 2015, 42.

¹⁴ Hanioglu 2012, 552.

¹⁵ Akçura 2015, 41.

¹⁶ Celaleddin Paşa 2014, 27.

¹⁷ Celaleddin Paşa 2014, 30.

¹⁸ Mardin 1991, 16.

¹⁹ Shaw 1976, 280.

²⁰ Karal C.VII, 2003, 292.

altı kişi tarafından gerçekleştirildiğini belirtir.²¹ Bir diğer anlatıma göre ise Cemiyet, Sağır Ahmet Beyzade Mehmed Bey'in (1843-1878) evinde yapılan toplantıda kurulmuştur. Kaya Bilgegil²² tarafından yapılan araştırmalar sonucunda Yeni Osmanlı Cemiyeti'nin 1867'de Avrupa'da kurulduğu ortaya çıkarılmakla birlikte,²³ Belgrad ormanında kurulan örgütün *Meslek* isminde bir cemiyet²⁴ olduğu ifade edilmiştir. Cemiyetin kuruluş amacı ise padişahın şahsi yönetimi olan mutlak idare tarzını meşruti bir yönetim şekline dönüştürmektir. *Genç Osmanlılar* olarak bilinen Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurucuları arasında Namık Kemal, Şinasi (1826-1871), Agâh Efendi (1832-1887) gibi isimler yer alırken ilerleyen zamanlarda bu cemiyete Ali Suavi (1839-1878), Mustafa Fazıl Paşa (1829-1875), Mithat Paşa (1822-1884) ve Ziya Paşa (1829-1880) gibi dönemin önde gelen kişileri de katılmıştır.²⁵

Genç Osmanlılar döneminde Türkçülük hareketleri ilk olarak edebi sahada görülmeye başlamıştır. Namık Kemal bu dönemde “vatan” ve “hürriyet” kavramlarının öncülüğünü üstlenmiştir.²⁶ Namık Kemal, “vatan” kelimesini “anayurt”; daha öncesinde kölelikten azat olan kişilerin sıfatı olarak kullanılan “hürriyet” sözcüğünü ise özgürlük şeklinde ifade ederek Türk milliyetçiliğini ön plana çıkarmaya çalışmıştır.²⁷ Yazar 1871 yılında *Vatan* isimli yapıtı kaleme aldı. 1873 yılında sahne alan *Vatan Yahut Silistre* adlı piyesi, Türklerin Silistre kalesinin müdafaasında Ruslara karşı gösterdiği mücadeleyi ele almaktaydı. Halka vatanseverlik bilincini aşıl原因an bu piyesin imparatorluk içerisinde etkisini göstermesinden dolayı Namık Kemal tutuklanarak Kıbrıs'ta hapsedildi. 1876 yılında Namık Kemal'in yurda dönmesine izin verildi. Namık Kemal'in aşıl原因amaya çalıştığı vatanseverlik bilinci Osmanlı ülkesinde yaşayan Türkler için geçerli bir durumdu. Namık Kemal'in eserlerinde Osmanlı ülkesi dışında yaşayan Türkler'e “Müslüman ahaliye zarar veren Tatarlar” gözüyle bakıldığı için onlara karşı olumsuz bir bakış açısı vardı.²⁸

Genç Osmanlılar arasında Türklük şuuru aşıl原因amak isteyen bir diğer düşünür ise Şinasi'ydi. Şinasi 1860 yılında Agâh Efendi'nin çıkardığı *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesinin başyazarlık görevini üstlenmiştir. *Mukaddime* başlığında kaleme aldığı yazılarda Şinasi yenilikçi fikirlerini dile getirmekle beraber içerisinde Arapça ve Farsça sözcükler bulunmayan sade bir dil kullanarak Türkçe'nin halk tarafından benimsenmesini amaçlamıştır.²⁹ Şinasi 1862 yılında *Tasvîr-i Efkâr* gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Şinasi bu gazetede daha çok Türk dili üzerine yoğunlaşmış; Arapça ve Farsça dillerinden Türk diline geçmiş olan sözcüklerin kullanıma uygun bir şekilde Türkçe'ye uyarlanması için çalışmalarda bulunmuştur.³⁰ Şinasi mevcut Osmanlı Hükümeti'nin şiddetli tepkilerine maruz kalınca kendisini tehlikede hissederek çıkartmış olduğu *Tasvîr-i Efkâr* gazetesini de Namık Kemal'e bırakıp yurt dışına göçmek zorunda kalmıştır.

Türkçülük hareketleri özellikle Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasının ardından hızlı bir şekilde belirmeye başlamıştır. II. Abdülhamid özellikle I. Meşrutiyet'in ardından Osmanlı siyasi birliğini sağlamak ve İngilizler'i sömürgelerinde sıkıştırmak adına uygulanan Osmanlıcılık politikasının işe yaramadığını görüp Panislamizm anlayışına meyletmiştir. Bu politikaya ve imparatorluk içinde Türk olmayan unsurların milliyetçi hareketlerine tepki olarak bazı Türk düşünürleri Türkçülük akımına yönelme çabası içerisinde girişmişlerdir. İlk olarak 1893 yılında *İkdam* gazetesi “Türk Gazetesi” başlığı

²¹ Koray 1983, 565.

²² Mehmet Kaya Bilgegil, 1921 yılında Sivas'ta dünyaya gelmiştir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yüksek Öğretmen Okulu Türk Dili ve Edebiyatı mezunudur. 1951'de Paris Sorbonne Üniversitesi Mukayeseli Edebiyat Kürsüsü'nde “*Lamartine'de İstanbul*” konusu üzerine hazırladığı “*doctorat d'université*” ile edebiyat doktoru unvanını almıştır. 1966 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi'ne Doçent olarak atanmıştır. 1970 yılında Profesör olan Kaya Bilgegil, Yeni Osmanlılar konusunda üzerinde çalışarak kıymetli bilgileri gün yüzüne çıkaran ilk kişidir. 1987 yılında vefat etmiştir. Okay 1992, 156-157.

²³ Beydilli 2013, 431.

²⁴ “Meslek” adını taşıyan bu teşekkül Abdülaziz devrinin son sadrazamlarından Mahmut Nedim Paşa'nın ağabeyisi Sağır Ahmed Bey'in oğlu Mehmed Bey'le yakın arkadaşları Nuri ve Reşat Bey'ler tarafından kurulmuş olup Yeni Osmanlılarla hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır.” Koray 1983, 567.

²⁵ Armaoğlu 1997, 592.

²⁶ Lewis 1993, 141

²⁷ Findley 2009, 106.

²⁸ Berkes 2003, 285.

²⁹ Çakır 2011, 496.

³⁰ Kahraman 2010, 167.

ile manşet atmıştır.³¹ Bu durum Türkçülüğün hızlı bir şekilde gelişeceğinin gözler önüne serilmesi adına önemli bir gelişme olmuştur. Gazetenin kadrosunda yer alan Necip Asım (1861-1935), Veled Çelebi (1869-1953) ve Emrullah Efendi (1859-1914) gibi kişiler ana hatları ile Türklerin kültürel boyutta özelliklerinin neler olduğunu tespit etmeye çalışmışlardır. II. Abdülhamid döneminde Panislamizm ve Osmanlılık akımlarına kültürel sahada tepki olarak doğan Türkçülük akımı ilerleyen süreç içerisinde daha milliyetçi bir şekle bürünecektir. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında Osmanlılık akımına karşı ilk kez Türkçülüğü tutkulu bir şekilde savunan kişi medrese kökenli Ali Suavi olmuştur. Ali Suavi ibadet dilinin Türkçe olması gerektiği ve namaz surelerinin de Türkçe'ye çevrilebileceği fikri gibi dönemine göre oldukça ileri düzeyde fikirler ortaya atmıştır.³² Ali Suavi'nin Türkçülük üzerine yaptığı çalışmaların en önemlileri ise *Hive Tarihi* kitabı ve *Türk* adında yayınladığı risaledir.³³ Ali Suavi, Osmanlılık şuru yerine Türkçülük bilincini ön plana alıp körüklemek istemiştir. Ali Suavi *Ulum* gazetesinin ikinci cildindeki "Zamane Hutbesi" manşetli yazısında "zamana uygun, siyasi ve askeri hutbe dinlemeye alışkın peygamber döneminden bir adamın mezarında kalkıp Ayasofya Camiinde Arapça bilmeyen Türklere Arapça hutbe okunduğunu gördüğünde ne diyeceğini" merak ettiğini kinayeli bir üslupla açıklamaktadır.³⁴ Yazılarında Türklük terimini kullanan ilk Osmanlı düşünürlerinden biri olan Ali Suavi, Londra'da yayımlanan *Muhbir* gazetesinde çıkan "Türk" isimli makalesindeyse Avrupa'nın gözündeki kaba ve medeniyetten uzak Türk imajını değiştirmeyi amaçlamaktaydı.³⁵ Ali Suavi, Orta Asya'daki Türkler'in kökenlerini incelerken Batı medeniyetine yaptıkları katkıları ortaya çıkartarak ulusunun saygınlığını artırma çabası içerisine girdi. Yazar 1873'de Paris'te hazırladığı *Hive Tarihi* isimli kitabında Hive Hanlığı (1512-1920) hakkında tarihi bilgiler verdikten sonra Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerine "bizim dinimizden, milletimizden ve ailemizden"³⁶ olan Hive Türklerine karşı olan sorumluluklarını hatırlatmaktaydı.

Saltanatını sağlama aldıktan sonra II. Abdülhamid basına şiddetli bir sansür uygulamış ve devlet içerisinde "milliyetçilik", "liberalizm" ve "meşrutiyet" gibi terimlerin kullanılmasını yasaklamıştır.³⁷ II. Abdülhamid'in aleyhine ülke içerisinde birtakım propagandalar yapılmaya başlanmıştır. II. Abdülhamid'in "despotik" yönetim tarzı karşısında, Türkçülük fikrine sahip bir kısım aydın, bu dönemde Macar Türkologlar'ın çalışmaları, Orhun yazıtlarının³⁸ Wilhelm Thomsen (1842-1927) tarafından 1893 yılında çevrilmesi ve Rusya Müslümanlarından Kırım İsmail Gaspıralı'nın (1851-1914) Bahçesaray'da Kırım Türkçesi ile bastığı *Tercüman* gazetesinin³⁹ etkisiyle Türkçülüğün ön plana alınması gerektiğinin kanısına varmışlardır.

Türk tarihi içerisinde önemli bir yer teşkil eden İttihat ve Terakki, 1889 yılında *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane* talebeleri tarafından *İttihad-ı Osmani* ismiyle gizli bir şekilde kurulmuş olan bir teşkilattir.⁴⁰ Cemiyetin kurulmasında en önemli rolü oynayan isimler İbrahim Temo (1865-1945), Abdullah Cevdet (1869-1932) ve İshak Sukuti'ydi (1868-1902). Sultan II. Abdülhamid'in baskıcı yönetim tarzına karşı olan bu cemiyet aynı zamanda meşruti bir yönetim şeklini savunmaktaydı. Cemiyet zamanla gelişip dönüşerek Avrupa'da *Jön Türk* akımının temsilcisi konumunu üstlenmiştir.⁴¹ 1894-1897 yılları arasında İttihat ve Terakki Cemiyet'inin üye sayısında büyük bir artış görülmüştür. Bu artışın sebebi Sultan II. Abdülhamid rejiminin hem yurt içinde hem de yurt dışında saygınlığını yitirmesiydi.⁴² Jön Türkler, 1897'de Yunanlara karşı kazanılan Teselya zaferinin ardından itibarları arttığı için Sultan II. Abdülhamid tarafından etkisiz hale getirilmek istenmişlerdir. II. Abdülhamid yönetimine karşı olan Harbiye, Bahriye ve Mühendishane'de okuyan seksen genç rejime muhalif oldukları gerekçesi ile

³¹ Mardin 1964, 65.

³² Ülken 1992, 79.

³³ Ülken 1992, 80.

³⁴ Sarıkoyuncu 2013, 82.

³⁵ Özkan 2019, 69.

³⁶ Kushner 1979, 64.

³⁷ Zürcher 1995, 119.

³⁸ Türk adının geçtiği ilk yazıt olan Orhun Abideleri, Göktürk Devleti döneminden kalan 3 dikili taşır. Bunlardan ilki devletin veziri Tonyukuk tarafından 727 yılında kendi adına diktirilmiştir. İkincisi ise 732 yılında Bilge Kağan tarafından kardeşi Kültigin adına diktirildi. Üçüncü abide olan Bilge Kağan abidesi ise 735 yılında oğlu tarafından diktirilmiştir. Sami 2013, 10.

³⁹ Hanioglu 2012, 552.

⁴⁰ Semiz 2016, 220.

⁴¹ Tunaya C.III, 1989, 7.

⁴² Zürcher 2003, 34.

tevkif edilerek yargılanmış ve içlerinden on iki kişiye idam cezası verilmiştir.⁴³ Jön Türkler'in büyük bir kısmı ise sürgüne gönderilmiştir. Sürgüne gönderilen Jön Türkler, Avrupa'da İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden olan Ahmet Rıza etrafında toplanmışlardır. Cemiyet'in Paris'te bulunan bazı üyeleri Ahmet Rıza ile temas kurup onun telkinleri sonucunda cemiyetin adını *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti* olarak değiştirmişlerdir.⁴⁴ Cemiyet'in çözüme kavuşturamadığı sorun Osmanlılık ülküsünün birçok olayda etkisini yitirmiş olması gerçeğiydi. Cemiyet'in 1902'de düzenlediği kongre sonunda Türk milletinin artık takip etmesi gereken ilkenin soy esasına dayanan milli bir yapı istikametinde adımlar atması gerekliliği olduğu bazı üyeler tarafından kabul gördü.⁴⁵ Prens Sabahattin'in (1879-1948) başkanlığında toplanan bu kongrede birlik ve bütünlük sağlanamamış, üyeler Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza (1858-1930) etrafında iki ayrı grup olarak ayrılmışlardır.⁴⁶ İlerleyen süreçte Talat Bey'in 1906 yılında Selanik'te kurduğu *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* ile birleşince, 1907 yılına gelindiğinde cemiyetin ismi İttihat ve Terakki olarak değiştirildi.⁴⁷

1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti Selanik'te yaptıkları toplantı sonucunda artık faaliyetlerini gizliden yürütmek yerine açığa çıkma kararı almıştı. Bu doğrultuda üyeler birer bildiri hazırlayarak büyük devletlerin konsoloslarına gönderdiler.⁴⁸ Amacı Sultan II. Abdülhamid'i devirip anayasal bir hükümet kurmak olan İttihat ve Terakki üyeleri planlar yapmaya başladı.⁴⁹ İttihat ve Terakki, anayasal ve merkezîyetçi bir devlet düzenini savunmakla birlikte ekonomik anlamda da iktidara gelirse korumacı politikalar yürütmeyi amaçlamaktaydı.⁵⁰ İttihat ve Terakki emeline ulaşabilmek adına Sultan II. Abdülhamid aleyhinde propaganda faaliyetleri başlatmıştır. İttihat ve Terakki'nin yayını organı olan *Şuray-ı Ümmet* gazetesinde Bahaeddin Şakir'in 30 Aralık 1906 tarihinde çıkan "Bir Mes'ele-i Şer'iyeye ve Tıbb-i Kanuni" manşetli yazısında "II. Abdülhamid'in kanser hastalığına yakalandığı ve bir yıllık ömrü kaldığı, dinen ve hukuken böyle bir vaziyette olan kişinin zihni ve ruhi durumunun incelenmesinin zaruri olduğu belirtilmekle beraber sultanın hareketlerinin ve kararlarının sınırlandırılması gerektiği"⁵¹ denmekte ve onun padişahlık makamında bulunmasının ülkenin geleceği açısından olumsuz sonuçlar doğuracağı vurgusu yapılmaktaydı. İttihat ve Terakki'nin Sultan II. Abdülhamid'in idaresine karşı yürüttüğü muhalefet hareketi hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler tarafından desteklenmiştir. Bu nedenle cemiyet ülke içerisinde yayılım sahasını hızlı bir şekilde artırmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti Sultan II. Abdülhamid'in kaldırdığı *Kanuni Esasi'yi* tekrardan yürürlüğe koydurmak adına hem silahlı mücadele hem de psikolojik olarak bir savaş vermiştir. Bu mücadelelerin neticesinde 23 Temmuz 1908 tarihinde Balkan halklarının büyük katkıları sonucunda Jön Türkler Anayasa'yı tekrardan yürürlüğe koydurtular.⁵² Böylelikle tekrardan meclis açılmış, meşrutî bir idareye geçilmiştir.

Türkçülük hareketi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra büyük bir ivme kazanmıştır. II. Meşrutiyet ile birlikte sosyolojik bir boyut kazanan Türkçülük fikri perspektifinde imparatorluk içerisinde yaşayan Türkler, "Bu devlet nasıl kurtulur?"⁵³ sorusu üzerine yoğunlaşıp daha sonra harekete geçtiler. Meşrutî idarenin geri kazanılmasının ardından ülke içerisinde teşkilatlanmalar hızlı bir şekilde yaygınlaşmaya başladı. İslamcılık ve Osmanlılık fikrinin önemini yitirdiğini anlayan Türk düşünürleri, II. Meşrutiyet döneminde yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kalan devletin ancak imparatorluğun ana unsuru olan Türkler'e güvenilerek kurtarılacağı düşüncesini benimsediler. Bu bilinç ile hareket eden Türkler, öteki milletlerin kuruluşlarına bir tepki olarak 1908 yılında *Türk Derneği* ve *Türk Bilgi Cemiyeti*'ni kurmuşlardır.⁵⁴ Kuruculuğunu Ahmet Midhat Efendi'nin (1844-1912) yaptığı Türk Derneği Cemiyeti'nin asıl niteliği siyasi olmaktan ziyade kültürel ve bilimseldi. Cemiyet bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için bünyesinde dönemin en ünlü Türkçü aydınlardan olan İsmail

⁴³ Georgeon 2006a, 387.

⁴⁴ Akşin 2007, 57.

⁴⁵ Hanioglu C.I, 1985, 649.

⁴⁶ Eyicil 2002, 410.

⁴⁷ Tunaya C.III, 1989, 7.

⁴⁸ Ahmad 2019, 22.

⁴⁹ Ahmad 1995, 9.

⁵⁰ Ahmad 2016, 40.

⁵¹ Uca C.I, 2015, 165.

⁵² Karpat 2010, 101.

⁵³ Tunaya 2004, 75.

⁵⁴ Georgeon 2006b, 29.

Gaspıralı, Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Hüseyin Cahit (1875-1957), Hüseyinzade Ali (1864-1940) gibi isimleri toplanmış ve broşürler bastırmıştır.⁵⁵ *Türk Ocakları* ise 1911 yılında bir grup üniversiteli öğrenci ve aydın tarafından kurulmuş, üye sayısı 1916'da yirmi beşi bulmuş ve I. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru cemiyetin üye sayısı bir hayli artmıştır.⁵⁶ Türk Ocakları, Türklük bilincini yerleştirmek ve devlet içerisindeki Türklere bu bilinci aşlamakla beraber Türklerin eğitim, iktisat, kültür ve sosyal alanlarda da gelişmesi için çalışmalarında bulunmuştur. Türk Ocaklarının resmi yayın organı *Türk Yurdu* isimli dergi olmuştur. Türk Yurdu dergisi 1911 yılında Türk milliyetçiliği ilkesi esas alınarak, on beş günde bir çıkarılan Türk Derneği'ne bağlı yayın organıydı.⁵⁷ Dergi kapatıldığı yıl olan 1931'e kadar toplamda 205 sayı yayımlanmış 1931'den sonra Türk Ocakları'na bağlı olarak yayın hayatına devam etmiştir.

Balkan Savaşları, Türkçülük hareketine farklı bir boyut kazandırmıştır. 1912-1913 yılları arasında cereyan eden bu savaşlar neticesinde mağlup olan Türkler Balkan topraklarını kaybetmiştir. II. Balkan Savaşı'nda kaybedilen Edirne, Türkler tarafından geri alınmış ayrıca 1913 yılında Gümülcine'ye giren Türk kuvvetleri Dersiam Efendi'nin (1869-1934) öncülüğünde Batı Trakya Muhtar Türk Cumhuriyeti'ni kurmuştur.⁵⁸ Kısa ömürlü olan bu devlet üç ay sonra Bulgarlar tarafından yıkıldı. Balkan savaşlarından sonra Rumeli topraklarını feci bir şekilde terk eden Türkler Anadolu'ya geldiklerinde demografik olarak devletin en yoğun zümresine eklendiler.⁵⁹ Balkanlar'dan göçen Türk nüfus neticesinde Anadolu'da Türk ulusuna dayanan bir devlet olması gerektiği fikri hakimlik kazanmaya başlamıştır.⁶⁰ Balkan Savaşları sonucunda İstanbul'a göç eden Genç Kalemler kadrosu ve Ziya Gökalp de Türk Ocakları'na katılıp, Türk Yurdu'nda yazılar kaleme almaya başlamışlardır.⁶¹ Balkan Savaşları'ndan sonra İslamcılık ve Osmanlıcılık fikirleri arka plana düşüp Türkçülük fikri hâkim olmaya başlamıştır.

2. I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya'da Türkçülük Hareketleri

I. Dünya Savaşı sırasında Türkçülük düşüncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun hakim ideolojisi haline gelmeye başladı. Kafkasya'da Rus egemenliği altında yaşayan Türklere milli bir şuur aşlamak isteyen İttihat ve Terakki yönetimi *Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası*'ni kurdu.⁶² Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası öncülüğünde faaliyetlere girişen Kafkas Türk halkları, Kafkasya Bölgesi'ndeki Rus tehdidini ortadan kaldırmak için çabaladılar. Kafkasya, bu bölge üzerinde emelleri bulunan Rusya açısından Karadeniz ve Hazar Denizi'ne kıyısı olması hasebiyle stratejik açıdan oldukça önem teşkil etmektedir. Bu bölge Ruslar için sıcak denizlere inme politikasının bir parçası olup, eğer ki Osmanlı İmparatorluğu tarafından iyi bir şekilde müdafaa edilirse Rusların planlarını olumsuz yönde etkileyecekti. Bununla birlikte Kafkasya Osmanlı-Rus mücadelelerinin sürekli canlı olduğu bir yerdi. Bölgedeki Rus yayılması Osmanlı İmparatorluğu'nun da buradaki tedbirlerinin gözler önüne serildiği bir manzarayı beraberinde getirecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu süreçte Rus yayılması için aldığı tedbirler kapsamındaki planlarından biri, Orta Asya Türkleriyle birleşebilmek için Kırım-Kuzey Kafkasya-Kazan hattında hâkimiyet kurmaktır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde ortaya çıkan Türkçülük hareketi Rus işgallerine maruz kalan diğer yerler gibi Kafkasya'da da yayılmaya başlamıştır. 1900 yılına gelindiğinde İran Azerbaycan'ında devam etmekte olan Türkçe yasağı İran Şah'ının İstanbul'u ziyaret etmesinden sonra kaldırılmıştır.⁶³ Kafkasya'da yaşayan Türk toplulukları milliyetçilik ruhuyla hareket etmiş ve bağımsızlık için kendi ırklarının gururundan ilham almıştır.

Kafkasya'daki Türk halklarının bazı önderleri milli benliklerini koruyan, yenilikçi ve modernist bir bilinç yapısına erişerek Türkçülüğün ideolojik açıdan şekillenmesinin önünü açmışlardır. Bu husustaki

⁵⁵ Tunaya C.I, 1988, 414-415.

⁵⁶ Akın 2013, 24.

⁵⁷ "Bu ocakların [Türk Ocaklarının] amacı Türklerin ilmi, içtimai ve iktisadi seviyelerini yükseltmek, Türk dilini geliştirmek ve Türkler' in harsî birliğine ve medenî kemaline çalışmaktır." Sarıay 2002, 546; Sezgin 2021, 302-303.

⁵⁸ Öksüz 2006, 3.

⁵⁹ Akın 2002, 9.

⁶⁰ Taştan 2019, 51.

⁶¹ Genç 2014, 155.

⁶² Aydoğan 2012, 356.

⁶³ Kushner 1979, 72-73.

en büyük etkenlerden biri Osmanlı aydınlarının da bu fikirle hareket etmesi ve bölge halkının İslami reformla beraber Türkçülük idealine bağlanmasıdır.⁶⁴ Yüzyıl başlarında, Türkçülük esaslarını özümseyen ve bu uğurda milli bir uyanış sergileyen Azerbaycan Türkleri ilk defa 1875'de Melikzâde Hasan Bey Zerdabî (1842-1907) öncülüğünde Rusya'da ilk Türkçe dergi olan *Ekinci Dergisi*'ni yayımlamışlardır.⁶⁵ Zerdabî, derginin 14'üncü sayısında Türk lisanlarının birleşmesi gerektiğini anlatan bir makale kaleme aldı.⁶⁶ Makalede, Türkçe'nin ilim ve edebiyat dallarında yaygın olarak kullanılması gerektiği ve bu yönde çalışmalar yapılmasının Türk dilinin gelişmesi açısından önemli olduğu üzerinde durulmuştur. Dergi 1875'den 1877 yılına kadar yayın hayatına devam etmiş, 1876-1877 yılları arasında yaşanan Türk-Rus harbi sırasında Çar hükümeti tarafından yasaklanmış ve Zerdabî'de Kafkasya'nın kuzeyinde yer alan Stavropol şehrine sürgüne gönderilmiştir.⁶⁷ *Ekinci Dergisi* yasaklandıktan sonra Ünsizâde Said ve Celal kardeşler Kafkasya'nın idari merkezi olan Tiflis'te *Ziya-yı Kafkasya* ve *Keşkül* isimli haftada bir defa çıkarılan gazeteleri yayımlamışlardır. Kafkasya'da yaşayan Türkleri dünyada yaşanan olaylar hakkında bilgilendirmek istemişlerdir.⁶⁸ Azerbaycan Türkleri yaklaşık 30 yıl sonra 1917'de I. Rusya Müslümanları Kurultayı bünyesinde Moskova'da toplandılar.⁶⁹ 1 Mayıs 1917'de Şemsi Asadullayev'in (1875-1936) Moskova'da ikamet eden Müslümanlara hediye ettiği binada başlayan kongreye 450-500 delegenin katılımı beklenirken, Rusya'nın çeşitli bölgelerinden gelen 900 kadar Türk ve Müslüman kongrede hazır bulundu.⁷⁰ 4 Mayıs'ta yapılan toplantıda söz alan Ömer Tirigulov, Türkleri bir araya getirebilmek ve ortak edebi bir Türk dili oluşturmak için Türk lehçelerinin okullarda öğretilmesinin zorunlu olması gerektiği ifade etti.⁷¹

Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* risalesindeki fikirlerinden etkilenen düşünürlerin (Ağaoğlu Ahmed, İsmail Gaspıralı vb.) etkisiyle Kafkasya'daki Müslüman Türkler, yaşanan zorlukları Türkçülük düşüncesine ilham kaynağı olarak kabul etmişlerdi. Kafkasya'da Türkçülük fikrinin yaygınlaşması için Ahmet Ağaoğlu ve Ali Hüseyinzâde (1864-1940) 1903'den 1910 yılına kadar yayın yapacak olan *Hayat* dergisini çıkardılar. 1905 yılında Ağaoğlu, *Hayat* dergisinde yayımladığı "Türkler kimdir ve kimlerden ibarettir?" manşetli yazısında Türk dili ve geçmişinin izi sürüldü.⁷² Türkçülük fikri yayılırken Türkçülüğün Orta Asya ve Kafkasya'daki Türkleri de birleştirecek güce sahip olduğu düşüncesi ortaya çıkmıştır.⁷³ Ahmet Ağaoğlu, Brest-Litovsk Anlaşması'yla Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'nin eline geçip ordunun Bakü ve Erivan üzerine gitmesinden cesaret alarak Kafkasya'da yaşayan Türki topluluklar üzerinde İstanbul Hükümeti'nin otoritesini tesis etmek adına birtakım çalışmalar içerisine girmiştir.⁷⁴

Türkçülük fikrinin Kafkaslara kadar uzanış serüveninin tamamlayıcı noktasının Türk Ocakları olduğu söylenebilir. Türk Ocakları 1911'den itibaren Türkçülük ideali için çabalayan, Osmanlı İmparatorluğunun her köşesinde birçok faaliyetleri bulunan bir dernekti.⁷⁵ Osmanlı topraklarında Türk Yurdu dergisini detaylı bir şekilde ele alıp işleyen bu topluluk, I. Dünya Savaşı sırasında Türkçülük akımına bir destek olarak ve Tekin Alp'in (1882-1961) 1914'de yayınladığı *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?* adlı risalesi sayesinde Türklerin savaşta amaçlarını ortaya koyarak Türkçülüğün büyük yankı uyandırmasına vesile olmuştur.⁷⁶ Yusuf Akçura, Türk Yurdu dergisini, İsmail Gaspıralı'nın Rusya'da çıkardığı Tercüman adındaki gazetenin küçük kardeşi olarak ilan etmiştir.⁷⁷ Türk Ocakları 1916 yılından başlayarak çeşitli merkezlerden hareket ederek organize olmuş ve giderek şube sayılarını artırmıştır. Türk Ocakları bu süreçte çalışma sahasını Rusya Türkleri ekseninde

⁶⁴ Taş ve Göksüçukur 2019, 482.

⁶⁵ Akçuraoğlu 2009, 351.

⁶⁶ Akçuraoğlu 2009, 352.

⁶⁷ Meyer 2021, 41.

⁶⁸ Akçuraoğlu 2009, 353.

⁶⁹ *Ekinci Dergisi* ve Moskova Kurultayı, Türk ve İslam Toplulukları üzerine yayın yapan İsmail Gaspıralı'dan etkilenen Azerbaycan Türklerinin faaliyetlerindedir. Tokluoğlu 2012, 116.

⁷⁰ Devlet 2014, 311.

⁷¹ Devlet 2014, 318.

⁷² Meyer 2021, 169-170.

⁷³ Aslan ve Alkış 2015, 27.

⁷⁴ Ahmad 2020, 193.

⁷⁵ Zürcher 2003, 189.

⁷⁶ Zürcher 2003, 190.

⁷⁷ Balkılıç 2014, 155.

yoğunlaştırmış; özellikle de 1917'de Rus Devrimi (Bolşevik İhtilali) ile Çarlık Rusya dönemi bitip, Brest-Litovsk Anlaşması ile Ruslar savaştan çekildikten sonra bu sahaya daha da ayrı bir önem vermiş ve buradaki Türklerle olan ilişkilere odaklanmıştır.⁷⁸

Kafkas coğrafyası göz önüne alındığında I. Dünya Savaşı'na giriş, Osmanlı Devleti yöneticileri açısından öncelikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde elden çıkan *Elviye-i Selase* (Kars, Ardahan ve Batum) topraklarının geri alınması demektir. Bu topraklar Brest-Litovsk antlaşması ile Rusya'dan geri alınmıştır. Bu antlaşmanın ardından bölgeye Türkler'in ve Almanlar'ın müdahaleleri sonucunda cesaret alan halk Türkçülük fikriyle ayrılıkçı faaliyetler içerine girmişlerdir.⁷⁹ Fakat daha sonra savaş amaçlarının içine *Pan-Turanizm* fikri dâhil olmuştur. Bu fikirle beraber I. Dünya Savaşı, Osmanlı orduları için Kafkaslar üzerinden Türkistan'a ulaşma fırsatını sunmuştur.⁸⁰ Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Kafkas politikasının en belirgin niteliği, dönemin Harbiye Nazırlığı ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisliği görevinde bulunan Enver Paşa'nın bölgedeki hareketliliğidir. Bu hareketliliğin başlangıcı Enver Paşa'nın Kafkasya bölgesinde bir birlik kurma arzusuyla gerçekleşerek, bu bölgeye gönderilecek askerin ve yöneticilerin özenle seçilmesi sağlanacaktır. Kafkasya'dan gönüllüler toplanarak belirli bir plan aşaması kat edilmiştir. Enver Paşa, bu planların gerçekleşmesini Yusuf İzzet Paşa (1876-1902), Süleyman İzzet (1876-1922) ve İsmail Hakkı Bey (1865-1927) gibi askeri yöneticilerle sağlamıştır.⁸¹ Bu girişimlerle her ne kadar büyük çabalar sarf edilse de bir başarı sağlanamamıştır. Daha sonra ise I. Dünya Savaşı Osmanlı orduları için yenilgiler silsilesi halinde geçmiştir. Fakat doğudaki büyük bir gelişme olan Rus geri çekilişi, Türkçülük ülküsü için "Türk budunlarını kurtarmak ve birleştirmek" gibi düşüncelerin tekrar filizlenmesine neden olmuştur. 1918'de Enver Paşa'nın Kafkasya'nın ötesine kadar ilerleyişi ve Orta Asya'da ki cesur adımları atması Türkçülük fikrinin ateşlemesiyle olmuştur.⁸²

Osmanlı Devleti'nin bazı yöneticileri için Kafkasya dünyada ikinci petrol merkezi olan Bakü'ye, Kafkasya'daki doğal kaynaklara ve insan kaynaklarına sahip olmak, onların başka devletlerin eline geçmesine imkân vermemek, Hazar Denizi ve Merkezî Asya üzerinde kontrolü kazanmak ve Hindistan güzergâhına çıkmak açısından çok önemliydi.⁸³ Bu bölgede özellikle Brest-Litovsk Barışı'ndan sonra Türkler, bağımsız olarak birer Türk devleti kurma eğilimindeydiler. Bununla birlikte burada yaşayan Türk halkları, Osmanlı Ordusu'nun buradaki faaliyetlerini Türkçülük ideasının bir parçası olduğunu düşünmekteydiler. Sürecin bu doğrultuda ilerleyişinin nedeni 4 Haziran 1918'de Batum'da *Azerbaycan Millî Şurası*⁸⁴ ile imzalanan Batum Anlaşması'nın sonuçlarıdır. Bu anlaşmayla Osmanlı Devleti, Azerbaycan Hükümeti'ne yardım edecekti. Böylece Rus ve Ermenilerin Türklere karşı zulümlerini engellemek için Osmanlı Devleti yardım sözü vermiştir. Bu yardımlaşmanın temelinde manevi bir düşünce yatmaktaydı. Dil, kültür ve geçmişten gelen ideoloji temelli olarak aynı kutsal gayelere sahip iki devletin birbirleriyle kuracakları iyi ilişkiler sonucunda rahata kavuşacak bir Kafkasya halkı amaçlanmaktaydı. Bu hususla beraber Osmanlı Devleti'nin diğer tüm Türk halkları için dini bir misyonun temsilcisi olduğu gerçeği de göz ardı edilmemelidir.⁸⁵ Bu sorumluluğa bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin, Türkleri kuşatan bir muhafaza halkasıyla kendi devletini de kurtarmanın yollarını aramakla beraber Türkçülükle, imparatorluğun dâhilinde veya haricinde bulunan Türkler üzerinde yankı uyandıracaktı. Bunun getirisi önceki savaşlarda kaybedilen toprakların Asya'da yaşayan diğer Türk unsurlardan da faydalanarak yeniden elde edilmesi olacaktı.⁸⁶ Elde edilecek başarıların bir diğer yönü ise Türk dilini konuşan halkları tek bir çatı altında toplayarak ve siyasi birliğin kurulmasında büyük bir öneminin olmasıydı.⁸⁷

⁷⁸ Akın 2013, 24.

⁷⁹ Hobsbawm, 1993, 9.

⁸⁰ Akın, a.g.m, s. 33.

⁸¹ Öncü 2003, 81.

⁸² Lewis 1993, 349.

⁸³ Kılıç (ed. Okur vd.) 2017, 198.

⁸⁴ Azerbaycan Millî Şurası 28 Mayıs 1918'de Tiflis'te Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. Osmanlı Devleti bu hükümetle ilişkiler kurarak yardımlaşmayı gerçekleştirmiştir. Kılıç (ed. Okur vd.) 2017, s. 191.

⁸⁵ Kılıç (ed. Okur vd.) 2017, 197.

⁸⁶ Semiz 2016, 231.

⁸⁷ Lewis 1993, 348.

Sonuç itibarıyla I. Dünya Savaşı'nda Kafkaslar'daki Türkçülük Hareketi, Rusya karşısında durulan bir savunma ve/veya hücum şeklindeydi. Rusya baskısı altında ezilen Türk topluluklarını korumak ve onlar özgür kimliklerine kavuşana kadar savaşmak meselenin nedeni olarak görülmekteydi. Buradaki mücadeleler, ileride Orta Doğu'daki gücün kimin elinde olacağıyla ilgili bir istikbal meselesinin gereği idi. Eylül 1918'de Türk kuvvetlerinin Bakü'ye, sonra Dağıstan'a kadar ilerlemesi bunun sonucudur. Bu askerî harekâtların öncesinde ise birçok aydının Kafkasya'da Türkçülük üzerine propagandaları mevcut olup, buradaki Türk halklarının ideolojik hedeflerine küçük kıvılcımları serpiştirdiklerini görmekteyiz. Bu propagandaları ise Ziya Gökalp'in, "Vatan: Ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan, Vatan; Büyük ve müebbet bir ülkedir, Turan"⁸⁸ sözüyle gerçekleştirdikleri aşikârdır. Gökalp'in *Genç Kalemler* dergisinde yayımlanan *Turan* isimli şiirinde geçen bu sözle Türkçülük fikrinin sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda değil dünyada yaşayan bütün Türkleri içine alacak şekilde yayılım göstermesinin hedef alındığı görülmektedir.⁸⁹ Kafkasya'da Müslüman çoğunluğun Türki unsurlar tarafından teşkil edildiği gerçeği, yapılacak faaliyetleri Türkçülük yönünde ilerleyen bir siyaset türüne iletmiştir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetenler üç tarz-ı siyasetin Türkçülük yönünün çağın imkânlarına daha da uygun olduğunu belirlemiş ve Kafkaslar'da bu politika ekseninde faaliyetler göstermiştir.

3. I. Dünya Savaşı Sırasında Kırım ve Kazan'da Türkçülük Hareketleri

1475'de Osmanlı İmparatorluğu'nun hegemonyası altına giren Kırım, 1783'de Rus Çarlığı'nın işgaline uğramıştır. Bu tarihten sonra baskı ve zulüm altında yaşamak zorunda kalan Kırım Türkleri birçok kez bağımsızlık mücadelesi içerisine girmişlerdir.⁹⁰ Bu mücadelelerin ana kaynağı Müslümanlık ve Türklük fikri olmuş, I. Dünya Savaşı'nda da Kırım Türkleri bu fikir doğrultusunda bazı girişimlerde bulunmuştur. Savaş sonunda Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle Kırım Türkleri'nin girişimleri sonuçsuz kalmıştır.

Türkçülük akımı, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında şekillenmeye ve siyasi bir ideal olarak yayılmaya başlamış, bu dönemde özellikle İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura ve Kazanlı Ayaz İshakî (1878-1954) gibi isimler fikirleriyle hem Kırım ve Kazan'da hem de Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin hızlı bir şekilde ilerlemesinde büyük rol oynamışlardır.⁹¹ 1850'de doğan İsmail Gaspıralı, Kırım ve Kazan'da Türkçülük hareketlerinin yaygınlaşmaya başlamasında etkili olan öncü simalardan biridir. İsmail Gaspıralı'ya göre Asya ve Avrupa'da büyük bir nüfuz sahibi olan Türk-Tatar milletleri vardır. Gaspıralı, her iki milletin de dağınık ve parçalanmış bir halde bulunmakta olduğundan bu şekilde devam ettikleri takdirde başka milletler tarafından yutulma tehlikesi altında kalacaklarını dile getirir.⁹² Türk-Tatar milletlerine karşı derin bir his besleyen İsmail Gaspıralı, 1874 yılında yayımladığı *Rusya Müslümanları* isimli makalesinde, Türkler ve Tatarlar üzerindeki Rus hegemonyasının her iki halka milli benliklerini unutturup onları Ruslaştırmaya ve cahil bırakmaya yönelik olduğunu ifade eder.⁹³

Gaspıralı, üç fikir akımından etkilenmiş ve düşünceleri de bu akımlar etrafında şekillenmiştir. Bunlardan birincisi Pan Slavizm, ikincisi Genç Osmanlılar hareketi, sonuncusu ise Pan İslamizm'dir. Gaspıralı, bu fikirlerin etkisiyle Rusya Müslümanları'nın birleşmesi fikrini öne sürmüştür. 1883'de çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesinde Türkçülüğü destekler nitelikte vurgular yaparak laik milliyetçiliği savunmuştur.⁹⁴ "Dilde, fikirde, işte birlik" Gaspıralı'nın sloganı olmuş ve bu slogan tüm Rusya Müslümanlarının birliğine ithaf edilmiştir. Rusya'daki Müslümanların ekseriyeti Türk kökenli oldukları için, bu dini birlik çağrısı Rusya Türkleri'nin de birliğini ifade etmekteydi. Gaspıralı'ya göre *Lisan-ı Umumi* adını verdiği bu ortak dille, Kırım Tatarca'sının Arap, Fars ve Rusça kelimelerden temizlenip yerlerine Türkçe kelimelerin getirilmesiyle Türk birliği oluşturulacaktı.⁹⁵ Örneğin, İsmail

⁸⁸ Gökalp 1976, 79.

⁸⁹ Meyer 2021, 174.

⁹⁰ Güzay 2020, 447-448.

⁹¹ Tokluoğlu 2012, 112.

⁹² Oba 1995, 149.

⁹³ Oba 1995, 150.

⁹⁴ Rorlich 1986, 88, 93; Aydın 1996, 392. Gaspıralı fonetik alfabeyle çocuklara eğitim verilmesi taraftarı idi (usul-ü satviye). Bu usulü geliştirip usul-ü cedid dediği yeni metotla eğitimde öncü oldu. 1912'de Kazan'daki 1000'i aşkın Tatar okulunun %90'ı bu yeni metotla eğitim vermekteydi.

⁹⁵ Oba 1995, 152.

Gaspıralı, Tercüman gazetesinde dilde sadeleşme hususunda *tayyare* kelimesi yerine *uçkuç* kelimesini kullanmış ve Türk halkının günlük kullanım dilinde de Türkçe kelimelere yönelmesini istemiştir.⁹⁶ *Tercüman* gazetesinin yanı sıra Akmescid’de basılan ilk Türkçe neşredilen çocuk dergisi niteliği taşıyan *Tonguç*’da yazı kaleme alan İsmail Gaspıralı, sadece Rusya’da yaşayan Tatar Müslümanlar üzerinde değil bütün dünyada yaşayan ve Türkçe konuşan Müslümanlar üzerinde durarak lisan birliği meselesini tartışır.⁹⁷ Dünyanın dört bir yanında anlaşılabilir bir “Türk dili” kullanılması gerektiğini savunur. Yazısında Türk dilinin zenginliğine dikkat çeken Gaspıralı, Türkçe’nin gelişim evrelerini anlattıktan sonra bu dile yabancı dillerden kelimelerin karıştırılmasının zararlı ve gereksiz olduğunu belirtir.⁹⁸

Türk milliyetçiliğinin sembol isimlerinden Yusuf Akçura, Gaspıralı’dan etkilense de onun fikir dünyasına en büyük katkıyı yapan kişi Ernest Renan (1823-1892) olmuştur.⁹⁹ Akçura, Paris’te bulunduğu süre içerisinde Renan’ın öğrencisi olmuş ve onun ulusla ilgili fikirlerinden oldukça etkilenmiştir. Yusuf Akçura 1904 yazmaya başladığı *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli risaleyi tamamladıktan sonra *Türk* adında yayın yapan Kahire merkezli bir gazeteye gönderdi. Gazete risaleyi Nisan-Mayıs 1904 tarihleri arasında çıkan dört sayısında bölümler halinde yayınladı.¹⁰⁰ Devlet ve kimlik ilişkisi üzerine kaleme alınan *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı risalede Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük konuları ele alınıp avantajları ve sakıncaları üzerinde durulmuştur. Belli bir kimlik biçiminin gerekli olduğu düşüncesinde olan Yusuf Akçura, risalenin son bölümünde dikkatini Türkçülüğe yöneltmiştir. Yazar son bölümde bu üç seçenek arasından en uygulanabilir politikanın Türkçülük olduğunu belirtir. Türkçülük politikasının yürürlüğe konulmasının devlet içerisinde yaşayan gayrimüslim kesim tarafından tepki ile karşılanacağını belirtmekle beraber başta Rusya olmak üzere ülke sınırları dışında yaşayan Türklerin Osmanlı İmparatorluğu’na bağlılığını artırarak sempati kazandıracağını dile getirir.¹⁰¹ Yusuf Akçura, II. Meşrutiyet’in ilan edilmesinden sonra Osmanlılık politikasına tamamen karşı çıkmış bu politikanın yürütülemeyeceğini savunmuş, I. Dünya Savaşı sonunda da Akçura’nın haklı olduğu anlaşılmıştır.¹⁰² Akçura, Pan-Türkizm ve Panislamizm ideolojileri arasında net bir seçim yapmasa da Pan-Türkizm’in uygulanabilirliğini daha gerçekçi bulduğundan Türkçülüğe yönelmiştir. Dolayısıyla, Akçura’nın *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli eseri de Türkçülüğün yerleşmesine ön ayak olmuştur. Türkçülük ideasına harbiye yıllarında erişen¹⁰³ Akçura, *Kazan Muhbiri* dergisinin editörlüğünü yapmış ve bu dergide Türkçülüğü ön plana çıkaran yazılar yazmıştır.¹⁰⁴ Yusuf Akçura, Türkçülük hareketi ve yenileşme hareketlerinin birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğunu da savunmaktaydı.¹⁰⁵ Amaç olarak dünya Türklerini birleştirme arzusu olan Yusuf Akçura, siyasi bakımdan amaçlarına ulaşabilmek için çarlık karşıtı bir politika da sergilememiştir.¹⁰⁶

Pan-Türkizm, diğer Tatar dergilerinde ve I. Dünya Savaşı’nın öncesinde Azerbaycan ve Özbek dergilerinde de kaleme alınmıştır. Bu dönemde Türkçü aydınların bir arada toplandığı birçok kongreler düzenlenmiştir. Bunlardan ilkinde (Birinci Bütün Rusya Müslümanları Kongresi-Ağustos 1905) tüm Rusya Müslümanlarının birliği adına kararlar alındı. Bu kongreyi idare eden kişilerden birisi de İsmail Gaspıralı’ydı. Katılımcıların çoğunluğunu Tatarların oluşturduğu bu kongreye Azerbaycan, Türkistan ve Sibirya’dan katılımcılar olmuştur.¹⁰⁷ Düzenlenen bu kongrede alınan en önemli karar ise Rus meclisi Duma’ya Türk temsilciler gönderme başarısının elde edilebilmesiydi. Bunun yanı sıra Türklerin din özgürlüğü elde etmiş olması ve toprak mülkiyet hakkını kazanmaları kongrede elde edilen diğer başarılarıdır.¹⁰⁸ İkincisinde ise (Ocak 1906) birinci kongredeki kararlar tekrar onaylanmıştır. Ağustos 1906’da yapılan üçüncü ve son kongrede ise bu birliğin *İttifak-ı Müslimin* adı

⁹⁶ Seydahmet 1930, 51.

⁹⁷ Akçuraoğlu 2009, 355.

⁹⁸ Akçuraoğlu 2009, 360.

⁹⁹ Tokluoğlu 2012, 113.

¹⁰⁰ Meyer 2021, 146.

¹⁰¹ Meyer 2021, 148.

¹⁰² Akçura 2018, 8.

¹⁰³ Akçuraoğlu 2009, 414.

¹⁰⁴ Georgeon 1986, 48.

¹⁰⁵ Nuri 1929, 59.

¹⁰⁶ Meyer 2021, 149.

¹⁰⁷ Koçsoy 2002, 145.

¹⁰⁸ Yalçınkaya 1994, 169.

altında siyasi bir partiye dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır. Bu üç kongrede de Tatarlar aktif bir rol almışlar hükümetin sıkı denetim uygulaması nedeniyle milliyetçi gazeteciler ve editörler göç ve sürgün edilmişlerdir.¹⁰⁹

Kırım Tatarları arasındaki ilk siyasi milliyetçi hareketi ise *Jön Tatarlar* denilen grup gerçekleştirmiştir. Jön Tatar hareketi, Kırım Tatarları arasında gerçekleşen ilk milliyetçi hücreler ağı şeklinde teşkilatlanan, sosyal ve kültürel faaliyetleri denetim altında tutmayı hedefleyen akım oldu. Jön Tatarlar, Abdürreşid Mehdi (1880-1912) önderliğinde Çarlık rejimine karşı savaş açtılar ve 1905 olaylarında Rus Sosyalist devrimcileriyle birlikte aktif rol aldılar. Jön Tatarlar, Sosyalistlerin mevcut düzene karşı radikal muhalefetlerini, tarımsal sosyalist ilkelerini ve yer altı mücadelesinin yöntemlerini paylaşıyor olsalar da ayrı bir milli Kırım hareketi içinde kaldılar.¹¹⁰ Tatarlar içinde özellikle edebi yönden milliyetçi dalgalanmalar görülmeye başlandı. Tatar milliyetçilerinden olan Ayaz İshakî, Rusya'da Türk dilinde çıkarılan tek gazete olan *Tercüman*'dan fikri bakımdan etkilendi.¹¹¹ *Tercüman*'ın yanı sıra Paris'te çıkarılan *Meşveret*, Bulgaristan'da basılan *Mizan*, Mısır'da çıkarılan *Türk* isimli gazetelerde Ayaz İshakî'nin fikri dünyasının şekillenmesinde etkili oldu.¹¹² İshaki, Osmanlı yazarlarının aşırı derecede övgüye düşkün olduklarını, 30-40 yıldır Fransız edebiyatını taklit ettiklerini bundan dolayı milli bir edebiyat oluşturamadıklarını belirtir.¹¹³ Buna karşılık Tatarların son 10-12 yıl içinde edebi ve ulusal değeri olan bir birikim ortaya koyduklarını dile getirip Osmanlı yazarlarına yönelik eleştirisini sürdürür. İshakî, "Tatar Edebiyatı Tarihçesi" isminde yayınladığı yazısında Kazan Hanlığı'nın Rus hegemonyasına düşmesinden itibaren Tatar edebiyatının milli gelişim süreci içerisine girdiğini aktarır. Ona göre Tatar edebiyatı Osmanlı edebiyatının aksine konularını bizzat halk içinde yaşanmış olaylardan almakta ve üstün bazı nitelikleri bulunmaktaydı. Osmanlı edebiyatının batı taklitçiliği üzerine kurulu olduğu bu durumun milli uyanışı geciktirdiği görüşünü savunmaktaydı.¹¹⁴

Kazan Türkleri içerisinde milliyetçilik fikrine kapılan bir diğer kişi Şahabaddin Mercanî (1818-1889) oldu. Mercani, *Kitabü Müstefâdi'l-Ahbar fi Ahvali Kazan* isimli eserinde Kazan tarihini Kazan Türkçesi ile kaleme alıp Kazan Müslümanlarına dinden başka milliyetinde varlığını alaylı bir üslup hatırlatarak milli bilinç uyandırmaya çalıştı.¹¹⁵ Bununla birlikte alışlagelmiş olan Arapça yazma geleneğini bozarak eseri Türkçe kaleme alması, Kazan Türkleri içerisinde ses getirmiş ve milli lisanın üzerinde durulması gerektiğinin göstergesi olmuştur.¹¹⁶ 1907'den sonra ortaya çıkan ve *Tatar Milliyetçileri* olarak bilinen grup, Jön Tatarlar'ın aksine Kırım'da olduğu kadar İstanbul okullarında da eğitim almışlardı. Bunlar Jön Türkler'le yakın ilişkiler kurmuşlar; Jön Türkler'in etkisiyle 1908'de Kırım Talebe Cemiyeti'ni kurmuşlardı. Cemiyet bir sonraki yıl, Kırım'da bağımsız bir devlet kurma amacıyla *Vatan* şubesini kurmuştur. Numan Çelebi Cihan (1885-1918), Abdülhakim Hilmi Arifzade ve Cafer Seydamet'in (1889-1960) önderlik ettiği Vatan üyeleri, Çarlık rejimine düşmandılar. *Vatan Grubu* Kırım'da kendileri gibi milli bağımsızlık için çabalayan gizli milliyetçi hücrelerle iletişime geçti. Bu milliyetçi hücrelerle birlikte 1917'de Kırım'ın her yerinde benzer hücreler kurmayı başardılar. Vatan grubu, Genç Tatarlar'ın yolundan giderek Kırım için "Vatan" kavramını devamlı olarak kullandılar. Tatarlar'ın, Kırım üzerinde Kırım Hanlığı'ndan itibaren birçok hakka sahip olduğunu dile getirip milli bir kimlik yaratmaya çalıştılar.¹¹⁷ Cemiyet, Çarlık idaresine karşı büyük bir düşmanlık besledi. Cemiyet'in temel gayesi Kırım Tatarlarının kendi kaderlerini kendilerinin çizmesi ve milli bağımsızlık elde etmektir.¹¹⁸ Bundan sonra Tatar milliyetçiler, kurulacak ilk milli kurultayda serbest seçimler gerçekleştirdiler. Bu milli meclis ilk kez Aralık 1917'de toplandı ve 26 Aralık itibarıyla *Kırım Ahali Cumhuriyeti*'nin kuruluşunu ilan eden bir anayasayı kabul etti. Aynı gün içerisinde Numan Çelebi önderliğinde ilk Kırım Tatar hükümeti de kuruldu. Yeni hükümet kısa sürede Kırım'ın büyük kısmında hâkimiyet kursa da Sivastopol'de bulunan Bolşevik deniz kuvvetleri Ocak

¹⁰⁹ Rorlich 1986, s. 127. 1917 baharında da Ufa ve Kazan'da Tüm Müslümanlar Kongresi toplanmıştır.

¹¹⁰ Kireççi ve Tezcan 2015, 42-43.

¹¹¹ Kamaliev 2009, 46.

¹¹² Devlet 2014, 188.

¹¹³ Kanlıdere 2019, 55.

¹¹⁴ Kanlıdere 2019, 58.

¹¹⁵ Akçuraoğlu 2009, 364.

¹¹⁶ Akçuraoğlu 2009, 367.

¹¹⁷ Kırımlı 1996, 233.

¹¹⁸ Gurulkan 2015, 97.

1918'de Bahçesaray ve Akmescit'e doğru saldırıya geçti. Savaşın sonunda Ruslar, Kırım Milli Hükümeti'ni yıkarak Bolşevik bir hükümet kurdular. Numan Çelebi ile birlikte diğer binlerce Tatar milliyetçisi tutuklanarak idam edildiler.¹¹⁹

I. Dünya Savaşı'nın sonunda Kırım'da bir başka güç ortaya çıktı. Bu güç antlaşmada yeri olmamasına rağmen Kırım'a giren Almanya'ydı. Almanlar, Kafkasya'yı işgale Brest-Litovsk Barışı'nda ek ve gizli olarak imzaladıkları bir protokolden istifade ederek başlamışlardı. Bu gizli antlaşmaya göre; Almanlar, ihtilalle rejim değiştirmiş ve iç savaşlarla meşgul Rusya'yı rahat bırakacak, buna karşın Ruslar da Almanlar'ın Kafkaslar'daki ileri harekâtlarına karışmayacaklardı. Bununla birlikte, Almanlar işgal edecekleri bu topraklarda herhangi bir şekilde hak iddia etmeyeceklerdi. Ruslar, içinde buldukları durum nedeniyle Almanların tekliflerini kabul etmişlerdi. Almanlar, Ukrayna'da ilerledikleri sırada Kırım'a girdiler ve 21 Nisan-16 Kasım 1918 tarihleri arasında Kırım Alman işgali altında kaldı. Bu süreçte Kırım Tatarları bağımsızlıklarını kazanabileceklerini ümit ettiler ve hem Osmanlı Devleti hem de Almanya nezdinde çeşitli girişimlerde bulundular. Bu noktada Almanların kararsız tutumlarına rağmen Osmanlı Devleti koşullar uygun olduğunda gerekli girişimlerde bulunmaktan geri durmamıştır. Kırım mevzusu Osmanlı basınında geniş yer bulmuş; Osmanlı Türkleri ve Kırım Tatarları arasındaki manevi bağlara vurgu yapılmıştır. Ancak Almanya ve Osmanlı Devleti'nin savaştan çekilmeleri ile Kırım Tatarları'nın bağımsızlık umutları sona ermiştir.¹²⁰

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk milliyetçiliği veya Türkçülük diğer etnik ve/veya dini unsurlara nazaran daha geç oluşmaya başlamış bir ideolojik ve toplumsal hareketti. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Rusya İmparatorluğu gibi etnik ve dini açıdan kozmopolit bir yapıya sahip olan "Eski Dünya" imparatorluğu olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir paradigma değişikliği dışında tarih sahnesinde varlığını devam ettirmesi zordu. 19. yüzyılın başlarında başlayan modernleşme çabaları Sultan'ın patrimonial hakimiyetinden taviz vermeyi kâğıt üzerinde de olsa kabul ettiği Tanzimat Fermanı'yla hızlanmış ve bu fermanın takipçisi olan Islahat Fermanı da Osmanlı aydınlarına cesaret vermişti. "İmparatorluğun en uzun yüzyılı" Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları içerisindeyken topraklarının çoğunu hızla kaybetmesine sahne olurken bir yandan da kaybedilen topraklar ve tebaa ile birlikte farklı arayışlardan sonra yüzyıllardır unutulmuş Türk kimliğinin su yüzüne çıktığı dönem oldu.

Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler'in zeminini döşediği Türklük ve Türkçülük yüzyıl sonuna gelindiğinde güçlü bir alternatif ideoloji olarak ortaya çıkmış ve İttihat ve Terakki hakimiyetinin başladığı yıllarda yönetici kadrolar tarafından da benimsenerek uygulamaya konmuştu. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi hem askeri hem de ekonomik açıdan zaruretler doğurmuş ve "cihat" çağrısının da beklenen etkiyi yaratmaması Türk milliyetçiliğinin siyasi olarak önünü açmıştır. Arap coğrafyasında peş peşe yaşanan hezimetler I. Dünya Savaşı sırasında devletin kurtuluşuna dair çözüm seçenekleri arasında Anadolu Türklüğü ile Rusya İmparatorluğu içerisinde yer alan Türk ve Türki unsurlarla bütünleşmeyi daha cazip hale getirmiştir.

Rusya'da Kafkasya, Kırım ve Kazan'da münferit olarak başlayan Türkçülük hareketleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldığı cesaret ve destekle I. Dünya Savaşı sırasında etkili olmuştur. Ahmet Ağaoğlu, İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura gibi fikir adamlarının sahne aldığı Türkçülük hareketleri dernekler, şuralar ve silahlı direnişe rağmen I. Dünya Savaşı'nda beklenen etkiyi yaratamamış ve Osmanlı İmparatorluğu tarihin sayfalarına gömülürken bu coğrafyalardaki Türkçülük hareketleri de yetmiş yıl sonra ortaya çıkmak üzere onurlu ve gururlu bir şekilde Türk milliyetçiliğinin Anadolu'daki temsilcileriyle tekrar bütünleşebilecekleri zamanı sabırla beklemeye başlamışlardır.

Kaynakça

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 2019.

Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül Berktaş (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul 2016.

¹¹⁹ Kireççi ve Tezcan 2015, 43.

¹²⁰ Güzay 2020, 448.

- Ahmad, Feroz, *Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi(1914-1918)*, Çev. Tansel Demirel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.
- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995.
- Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- Akçura, Yusuf, *Türkçülüğün Tarihi*, Erol Kılınç (Haz.), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Akçuraoğlu, Yusuf, *Türk Yılı 1928*, Arslan Tekin ve A. Zeki İzgöer (Haz.), TTK Yayınları, Ankara 2009.
- Akın, Rıdvan, "İkinci Meşrutiyet Türkçülüğünün İdeolojik ve Politik Boyutları", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.3, Ocak 2013, ss. 15-47.
- Akın, Rıdvan, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi 1908-1918*, Der Yayınları, İstanbul 2002.
- Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Basımevi, Ankara 1997.
- Aslan, Seyfettin, ALKIŞ, Mehmet, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişte Türkiye'nin Modernleşme Süreci: Laikleşme ve Ulusal Kimlik İnşası", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C. 6, Sayı: 1, Haziran 2015, ss. 18-33.
- Aydoğan, Erdal, "Pantürkçülük: Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası ve Protokol Metni", *Belgi Dergisi*, S.4, Temmuz 2012, ss. 356-374.
- Balkılıç, Özgür, "Rüşeym Halinde Türk Milliyetçiliği: Türk Yurdu Dergisi (1911-1918)", *Mülkiye Dergisi*, C. 34, S. 266, Şubat 2014, ss. 125-170.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ahmet Kuyaş (Haz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Beydilli, Kemal, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, ss. 430-433.
- Buran, Ahmet, *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2015
- Cöhçe, Salim, "XIX. Yüzyılın Sonlarında ve XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Fikir Hareketleri", *Erdem*, C. 12, S. 35, Mayıs 2000, ss. 329- 355.
- Çakır, Hamza, "Tercümân-ı Ahvâl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 495-497.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Eyicil, Ahmet, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 228-244.
- Findley, Carter V., *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*, Çev. Güneş Ayas, İstanbul 2009.
- Genç, Ernur, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kimlik, Misyon ve Vizyonu Bağlamında Türk Aydını", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.2, S.1, Eylül 2014, ss. 133-174.
- Georgeon, François, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006.
- Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara 1986.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, İbrahim Kutluk (Haz.), Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, Ankara 1976.

- Gurulkan, Kemal, “Birinci Dünya Savaşı’nın Kırım Tatarları Tarafından Kurtuluş Vesilesi Olarak Görülmesi ve Faaliyetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C. 14, S. 27-28, Haziran 2015, ss. 95-117.
- Güneş, Gönül, “Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.29, S. 85, Mart 2013, ss. 101-130.
- Güzay, Aybike, “Kırım’da Alman İşgali ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu Üzerine Bir Değerlendirme (1918)”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.4, Temmuz 2020, ss. 447-470.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- Hanioğlu, M. Şükrü, “Türkçülük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, ss. 551- 554.
- Hobsbawm, E. J, *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik “Program, Mit, Gerçeklik”*, Çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yay., İstanbul 1993.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Kafadar, Cemal, *İki Cihan Aresinde*, Metis Yayınları, İstanbul 2021.
- Kahraman, Alim, “Şinasi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 166-169.
- Kamalieva, Alsu, *Romantik Milliyetçi Ayaz İshakî*, Grafiker Yayınları, Ankara 2009.
- Kanlıdere, AHMET, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, C.7, TTK Yayınları, Ankara 2003.
- Karpat, Kemal H. *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Kırımlı, S. Hakan, “Gaspıralı, İsmail Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 392-395.
- Kırımlı, S. Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler(1905-1916)*, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- Kırımlı, Hakan ve Türkoğlu, İsmail (2002), *İsmail Bey Gaspıralı ve Dünya Müslümanları Kongresi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Bilkent Üniversitesi ve Islamic Area Studies Project (Tokyo) Ortak Yayını. Tokyo 2002.
- Kireççi, M. Akif ve Tezcan, Selim, *Kırım’ın Kısa Tarihi*, Çev. Can Eyüp Çekiç, SFN Yayınları, Ankara 2015.
- Koçsoy, Şevket, “Türk Tarihi Kronolojisi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.73-188.
- Koray, Enver, “Yeni Osmanlılar”, *Belleten*, C.47, S. 186, Nisan 1983, ss. 563-582.
- Kurtaran, Uğur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.8, Eylül 2011, ss. 57-71.
- Kushner, David, *Türk Milliyetçiliği’nin Doğuşu (1876-1908)*, Çev. Şevket Serdar Türet-Rekin Ertem-Fahri Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul 1979.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, TTK Basımevi, Ankara 1993.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1964.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi Makaleler IV*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Meyer, James H, *İmparatorluklar Arası Türkler(1856-1914)*, Çev. Renan Akman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

- Mustafa Celaleddin Paşa, *Eski ve Modern Türkler*, Çev. Güven Beker, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.
- Nuri, Celal, “Türk yılı: 1928”, *Türk Yurdu*, Cilt: 3-23, Sayı: 12-14, Ankara, Ocak 1929, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, ss. 206-208.
- Oba, Ali Engin, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Kitabevi, Ankara 1995.
- Okay, M. Orhan, “Bilgegil, Mehmet Kaya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 156-157.
- Okur, Mehmet (ed.), *I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya Askerî, Siyasî ve Sosyal Gelişmeler*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2017.
- Öksüz, Hikmet, *Batı Trakya Türkleri*, Karam Yayınları, Çorum 2006.
- Öncü, Edip, *The Beginnings Of Ottoman-German Partnership: Diplomatic And Military Relations Between Germany And The Ottoman Empire Before The First World War*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü. Ankara 2003.
- Öncü, Edip, “The ‘Unholy Alliance’: Jews, Turks and Ottomans during the 15th and 16th centuries”, *KTÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, B. C. Emir ve S. Demirel (Eds.), S. 1, Trabzon 2021, ss. 1-15.
- Öner, Mustafa, “Türk Dünyası ve Türkoloji”, *Aydın Türklük Bilgisi*, C.1, S.1, Mayıs 2015, ss. 87-93.
- Özkan, Behlül, *Türkiye’de Milli Vatanın İnşası Dâr’ul İslam’dan Türk Vatanına*, Çev. Dâra Elhüseyni, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2019.
- Resulzade, Mehmet Emin, *Yeni Kafkasya Yazıları (1923-1927)*, Y. Akpınar-S. Türkyılmaz-Y. Özkaya (Haz.), TTK Yayınları, Ankara 2017.
- Rorlich, Azade-Ayşe, *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*, Hoover Institution Press, Stanford, CA 1986.
- Sami, Şemseddin, *Orhun Abideleri*, Gıyasettin Aytaş (Haz.), Akçağ Yayınevi, Ankara 2013.
- Sarıkoynucu, Ali, *Atatürk Din ve Din Adamları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013.
- Sarınay, Yusuf, “İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 819-834.
- Sarınay, Yusuf, “Türk Ocağı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 545-546.
- Semiz, Yaşar, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.35, Haziran 2016, ss. 217-244.
- Seydahmet, Cafer, “İsmail Bey Gasperenski”, *Türk Yurdu*, Cilt: 5-25, Sayı: 36-230, Aralık 1930, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, ss. 31-225.
- Sezgin, Sema, “Türk Yurdu Dergisinde Rusya Türkü Yazarlar, Fikirleri ve Türklüğe Katkıları”, *Avrasya İnceleme Dergisi*, S.10, S.2, Ekim 2021, ss.297-321.
- Shaw, Stanford ve E. Kural SHAW, *History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey, Vol. II (1808-1975)*, Cambridge University Press, New York 1976.
- Stone, Norman, *Türkiye: Kısa Bir Tarih*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.
- Taş, Kemaleddin ve Betül Göksüçukur, “Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslamcılık Türkçülük Fikir Akımları Ve Din”, *Dini Araştırmalar*, C. 22, Sayı:56, Aralık 2019, ss. 463-488.
- Taştan, Yaşar Kemal, *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Tokluoğlu, Ceylan, “Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.28, Sayı: 84, Kasım 2012, ss. 103-142

- Toprak, Zafer, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye 'de Siyasal Partiler*, C.3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye 'de Siyasal Partiler*, C.I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye 'nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- Uca, Alaaddin, *İttihad ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey*, C.1, Kömen Yayınları, Konya 2015.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye 'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1992.
- Yalçınkaya, Alâeddin, *Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul 1994.
- Zürcher, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev: Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye 'nin Tarihi*, Çev: Yasemin Sanen Göner, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.